

Dr. SZABÓ ÁRPÁD

BEVEZETÉS AZ ÓTESTAMENTUMI KUTATÁS TÖRTÉNETÉHEZ

Az Ótestamentum, mint irodalmi alkotás, hosszú és bonyolult folyamat eredménye. Hosszú, mert időben — kialakulási szakaszaiban kezdettől végig — ezerévnél jóval tovább tartott; bonyolult, mert minden kísérlet, amely megpróbálja leírni ezt a folyamatot, még több és újabb bonyolult kérdéssel találja szembe magát.

A modern bibliakutatás, céljaiban és feladataiban beállott változások ellenére, következetesen arra törekedett, hogy megalkossa az Ótestamentum keletkezésének történetét. Ez a törekvés történeti irányban bontakozott ki, s ennek megfelelően az Ótestamentum tartalmát és történetét három, egymástól jól megkülönböztethető tanulmányi módszer próbálta leírni. Ezek: az irodalomtörténet, a formatörténet és a hagyománytörténet, amelyek valójában önálló tanulmányi ágat képeznek. Valamennyit az egész történet érdekli, de mindenikük mégis csak keresztmetszetét adja az egésznek. Így mindahányan kialakították saját technikájukat és elemző módszereiket, annak a jelenségnek megfelelően, amelyre összpontosítottak. Ezért azt a látszatot is kelthetik a felületes szemlélő előtt, hogy ellentmondásban vannak, egymást kölcsönösen kizáró módon. Ez azonban nem így van: kölcsönösen függő viszonyban állanak egymással. Mindhárom az egész történethez akar hozzájárulni, ezért kapcsolatuk szerves és logikus. Mivel egyikük sem képes felvetni valamennyi kérdést és válaszolni is, ezért kölcsönös vonatkozásuk egymást kiegészítő.

Először az irodalomtörténet jelent meg a színen. Kezdetben csupán a szövegtanulmányozás egy sajátos változata volt. A Genézis (1Móz) könyvére összpontosítva J. Astruc felfedezett egy irodalmi sémát isten neveinek változó használatával kapcsolatban, amelyből arra következtetett a pátriárkák korát illetően, hogy Mózesnek több mint egy alapiratot ill. „forrást“ kellett használnia. Ezek az Elohista és a Jáhvista-források voltak. Az istennév váltakozó használata véget ér az Exodus (2Móz) 3. fejezetében, azonban a források jellegzetességeit, mint kritériumot alkalmazva, a bibliakutatás kiterjesztette a forrástanulmányozást a Pentateuch egészére és Ézsaiás könyvére is.

Azzal a mozgalommal, amelyet Wellhausen neve fémjelez, az irodalomtörténet új fordulatot vett. A források kutatása és ismertető jegyeik megállapítása mellett, most ezeknek az egységeknek az élethely-

zetére és motivációjára kezdett figyelni. A mozgalom legnagyobb jelentősége, amellyel hozzájárult a mi jobb tudásunkhoz az a felismerése, hogy a Biblia kialakulását történetileg nemcsak az befolyásolta, hogy olyan iratok összedolgozásából állott elő, amelyeknek megvolt a maguk előtörténete, hanem hogy az emberi élet szélesebb körű szellemi irányzatai is hatottak tartalmára. Ezzel kapcsolatban pedig egyre sürgetőbben jelentkeztek olyan kérdések is, amelyek a kijelentésre és a Biblia ihletettségre vonatkoztak.

Az irodalomtörténet egy későbbi fejlődési fokán jelentkező történet-kritika vagy „magasabb kritika“ csupán bonyolultabbá tette a forrástanulmányozást, de nem tudott megbírkózni vele. Pl. annak ellenére, hogy általánosan elfogadták, hogy a Pentateuch anyagát négy forrásból dolgozták össze, nem tudták egyértelműen meghatározni, hogy mi tartozik egy-egy forráshoz. Még komolyabb volt a nézeteltérés a forrásiratok előtörténetét illetően. Ilyen körülmények között jelentkezett a formatörténet.

A *Hexateuch problémája* című híres tanulmányában, amelyet a 30-as években írt, G. von Rad elmondja, hogy az irodalomtörténet régi módszerei miként vallottak kudarcot az általa felvetett kérdésben. Ebben a vonatkozásban az első gyümölcs zsengejének feláldozásával kapcsolatos rész ragadta meg figyelmét. Ez a szöveg (5Móz 26,1–11), egyike volt azon keveseknek, amelyben a tennivalók leírása keveredett az elmondandó szavakkal. Ezt a beszédformát, amely Istennek Izrael történetében megmutatkozó cselekedeteit sorolta fel, von Rad a legfontosabbnak minősítette és „Credo“-nak nevezte el. Majd Izrael összes hagyományának értelmezését e forma köré építette fel. A von Rad-ot megelőző formatörténet úttörői Gunkel és Mowinckel voltak, de von Rad esetében az az érdekes, hogy őt az irodalomtörténet korlátai vezették el a formatörténethez.

A formatörténet inkább a formák elsődleges kategóriáira összpontosított, mintsem az alapiratokra. Ilyenek voltak: himnuszok, legendák, áldás, siralom (lamentáció) és mások. Ez volt a legeredetibb hozzájárulása a bibliakutatáshoz. Mindez aztán kapcsolódott az élethelyzet és a funkció iránti történeti érdeklődéssel, amelyet először Wellhausen korának történetkritikája hangsúlyozott. Ki használta az adott formát, milyen összefüggésben és céllal? A formatörténet nagymértékben támaszkodik a kutatás azon területeinek eredményeire, mint amilyenek a kultusz és liturgia, a társadalmi lélektan és az antropológia, mivel egy adott egység jelentése olyan mértékben függ a közösség életében betöltött szerepétől, mint formájának pozitív tartalmától. Valóban, több formatörténetet művelő, bibliakutató kihangsúlyozta az „élethelyzet“ nagyobb jelentőségét, mint a tartalomét a megértés szempontjából.

A formatörténet belső feszültségei és kutatási irányának elágazásai megfelelnek mindannak, amit az irodalomtörténetről megjegyeztünk. Amott az alapiratok tanulmányozását kiegészítette annak a társadalmi és politikai színtérnek a megrajzolása, amelyben azok keletkeztek. Itt a formák elemzése és tartalmuk vizsgálata párosult azzal a törekvéssel, amely a szertartás jellegét és jelentőségét próbálta leírni, hiszen ezek a formák eredetileg innen nőttek ki.

Ezt a kettősséget szemlélteti klasszikus módon a formatörténet két úttörőjének: Hermann Gunkelnek és Sigmund Mowinckelnek a tevő-

kenysége. Mindketten a Zsoltárok könyvét választották kutatási területüknek, Gunkel arra a következtetésre jutott, hogy a zsoltárok lényegében egyéni és magán jellegű alkotások, még akkor is, amikor azzal a céllal íródtak, hogy a közösségi érzést és hangulatot fejezzék ki. Jóllehet elismerte, hogy formáik az ősi kultikus környezetben fejlődtek ki, kevésbé érdekelték ezek a helyzetek, és szerepük, sokkal inkább a zsoltárok szerzői. Mowinckel megfordította a nézőpontot. Mint vallás- és kultusz-történész azt a véleményt képviselte, hogy a zsoltárok azért a szerepükért íródtak, amelyet az istentisztelet valóságos szertartásában betöltöttek, nem pedig azért, hogy egyszerűen csak kifejezzék az egyéni írók gondolatait és élményeit. Mowinckel ezt a különbséget így fejezte ki *The Psalms in Israel's Worship* c. művében: „Offersong and Songoffer“ (áldozati ének és énekáldozat). Gunkel az utóbbit hangsúlyozta, az ének volt a fődolog, Mowinckel az előbit, a szertartást, amelyet az ének szolgált.

Az irodalomtörténet a Biblia egyes részeivel foglalkozott és azzal a történelmi helyzettel, amelyben ezek keletkeztek. A formatörténet egy korábbi, ún. irodalom előtti fejlődési szakasszal foglalkozik. Ebben a szakaszban Izrael nyilvánosan tett bizonyosságot önismeretéről Istenhez való viszonyulásában. Ezt széleskörben elterjedt, változatos rögzített formák segítségével tette, amelyek alkalmasak voltak a szóbeli közlésre, mint: áldások, átkok, himnuszok, legendák, parancsolatok, stb. Végülis ezek a formák beágyazódtak Izrael irodalmába. Az önmeghatározás folyamata csaknem végtelen változatú körülményekben öltött formát a család, a templom, az iskola, a királyi udvar, az állami élet és diplomácia területe, a kereskedelem, stb. viszonylatában, hogy csak az elsőrendű működési köröket említsük. Néha e folyamat egy sajátos aktsusa csupán egyetlen izraelitát vett igénybe, máskor több személy vagy elismert csoport vett részt a folyamatban. Nagyon gyakran Izrael egész közössége kifejezte önmagát ezekben a sajátos alkalmakban, amelyek létrehozták és megerősítették az egyéni formák használatát.

A formatörténet feltételezi, hogy valamennyi izraelita hozzájárult — ha öntudatlanul is — az évezredek során a Biblia kiformalásához; mindezt azért, hogy mint izraeliták egy közösségbe tartoztak és éltek annak életét. A formatörténet érdeklődése és célja analitikus; a közösségi élet sajátos jelenségeire összpontosít és azokra az egyedi formákra, amelyeket azok kialakítottak és fenntartottak. Különösen e formák eredeti (legősibb) szerkezete érdekelt, amely megvilágít minden későbbi átdolgozást, vagy a formák hiánya a nagyobb egységekben, mint a másodlagos fejlődés változatai. Kevésbé tartott érdeklődésre igényt a Biblia kialakítása történetének elmondása, mint egész, inkább a különálló jelenetek sokaságának leírására törekedett, amelyeket később ez a történet magába olvasztott.

A formatörténet valójában nem is felel az irodalomtörténet által korábban felvetett kérdésre a kiadást és az alapiratok összedolgozását illetően. Idézójelbe teszi azokat, és igyekszik mögéjük hatolni, a folyamat egy korábbi korszakába, és feltár olyan jeleneteket, amelyek korábban ismeretlenek voltak a Biblia kialakulásának történetében, jeleneteket, amelyekben inkább a közösségi élet gyakorlata, mintsem az írás a szembetűnő. Így, egyelőre, az irodalomtörténet által válaszolatlanul hagyott kérdéseket relativizálta és érintetlenül hagyta. Ezek azon-

ban végülis érvényesülést szereznek maguknak, mert az elsődleges jelenetek analízise egyedül nem képes elmondani a történetet.

A hagyománytörténet — az Újtestamentum tanulmányozásánál inkább a kiadástörténet elnevezést használják — válaszol arra az új, sürgető igényre, amely végre meg akarja ismerni az egész történetet. Célja a szintézis, ezért feltételezi mind az irodalom-, mind a formatörténet analitikus munkáját. Mivel mind a kettőnek a nyomdokát követi, magáévá teszi, hogy mind a szóbeli, mind az írásbeli folytonosság szerepet játszott a hagyomány kialakításában, amely végül az Ótestamentumhoz vezetett. A szóbeli és írott továbbadási eszközöknek tulajdonított részleges jelentőség kisebbrendű kérdés, a közös felismerés mellett, hogy az egész közösség létének valamennyi kifejezési szakaszában részt vett a hagyomány formálásában és nemzedékről nemzedékre történt átadásában.

A formatörténet, amint láttuk, az elsődleges forrásokra összpontosít, a hagyomány kialakulásának kezdeti korszakába. A kiadástörténet, amely különbözik a hagyománytörténettől, a kiadás vagy szerkesztés legutolsó stádiumával foglalkozik, amely létrehozta a Szentírást a jelenlegi rögzített, végső formájában. A hagyománytörténet érdekelt mindazokban a korszakokban, amelyek a forma- és a kiadástörténet között vannak s amelyek az Ótestamentum esetében több mint egy évezredre terjednek. Az újtestamentumi kutatásban, amelyik az előbbihez viszonyítva csupán egy tizednyi idővel számol, érthető törekvés a hagyomány tanulmányozását összeolvasztani a kiadás végső folyamatával. Az Ótestamentum esetében a helyzet egészen más, mert ott a hagyomány története oly sok szakaszt foglal magában, amelyeket semmiképpen sem nevezhetünk a szerkesztés időszakának. A formatörténet e kérdés tisztázásához segít hozzá.

Az irodalomtörténet a Biblia kialakításának történetét próbálta megrajzolni, mint az írás és szerkesztés történetét. Hatásának tetőfokán egy sor kérdést vetett fel e folyamat történetével kapcsolatban, amelyeket azonban nem tudott megválaszolni csupán az irodalmi előfeltételezés alapján. A formatörténet vezette be azt az előfeltevést, hogy a Biblia tartalma kialakításának és továbbadásának van szóbeli és írott oldala is. Ez a hagyománytörténetnek olyan szabadságot és rugalmasságot biztosított, amellyel az irodalomtörténet nem rendelkezett. Ez a szabadság ígéretes új tanulmányokban nyilatkozott meg. Példának Martin Noth elméletét hozhatjuk fel. Az ő elképzelése szerint a deuteronomista történetíró egy személy volt, aki felhasználta mindazt a régebbi anyagot, amelyet az Ótestamentumnak a Deuteronomiumtól a Királyokig terjedő része tartalmaz. Noth ezen az elképzelésen keresztül érvényesítette egészen sajátos és egyéni felfogását Izrael történetének jelentéséről. Mind ezt a formatörténet kezdeményezte tudatos nyitottság és szabadság tette lehetővé. Az irodalomtörténet mindig azt fontolgatta, hogy miként tudja összedolgozni a „deuteronomista kiadók“ által e könyvekben kiformált anyagot, azt a szempontot követve, hogy a hagyomány kifejlődése csupán az írásbeliség folyamatában ment végbe. Noth képzelőereje és hozzáértése, mint hagyomány-történész, aki egy nyitottabb helyzetet tételez fel éppen a szóbeli anyag jellege miatt, képessé tette őt, hogy az Ótestamentumot olyan új, tiszta és egységes szempont alatt szemlélje, mint előtte még senki.

A bibliakutatás folyamán egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy ez a három diszciplína kölcsönhatásban áll egymással, de ugyanakkor különbözik is. Mind a hárman ugyanazt a történetet akarják elbeszélni s ezért igénylik egymás segítségét; a segítségadás pedig azért lehetséges, mert amint már kezdetben megállapítottuk, mindhárman történelmi irányulásúak.

A Biblia történetisége, azaz tartalmának feltételezett, függő jellege, olyan feltételezettséget jelent, amely valamennyi emberi korlátolt-ságtól és helyzettől függővé teszi, ugyanúgy ahogyan az másfajta történelmi hagyomány öröksége esetében is történik. Ez a modern bibliakritika megállapítása, amelyet éppen ez a feltételezés tesz modernné. Ezt a feltételezést kezdetben csak kísérletképpen, sőt félve állították és eléggé körülírt módon. A tiszteletreméltó dogma-hagyománnyal és a hitvallási tekintéllyel szemben kellett érvényesülnie, amelyek a Biblia tartalmát és formáját a betűszerinti isteni ihletésre vezették vissza. Ez a feltevés azonban a kutatás hosszú folyamata alatt az őt megillető fontosságra tett szert. Ma már világos előttünk, hogy a Biblia egy sokkal történetibb munka, mint amelyről a kutatás úttörői valaha is álmodtak, s mindez azért vált lehetségessé, mert rendelkezünk az irodalom-, a forma- és a hagyománytörténet megállapításával és eredményeivel. A több mint ezer éves időszak alatt, a Közel-Kelet ősi világának egész kulturális háttere és e századok alatt valamennyi izraelita valamilyen módon hozzájárult a Biblia kiformálásához.

Mondanunk sem kell, hogy mindez a fejlődés óriási és folyamatos hatással volt a teológiára. Az evangélium a Bibliához, de az egyházhoz és a világhoz való viszonylatában is újrafogalmazódik és új értelmezést nyer dinamikus és élénk módon, éppen a bibliakritika teológiai vonatkozásai következtében.

BALÁZS FERENC

MEGKÖTÖTTSEG ÉS SZABAD AKARAT*

„A világfolyamatnak nem a részletes, minden legkisebb eseményre kiterjedő történelme, hanem általános irányelvei vannak meghatározva.“

1. Húsz éve, hogy komolyan foglalkozom az élet nagy kérdéseivel. Húsz éve, vagyis tizenhat éves koromtól fogva. Szó sincs arról, hogy ezt a tényt büszkélkedve emliteném. Regényekben gyakran elibénk álla-

* Az új ember vallása c. kézirat munkájának első fejezete (18—32), rövidített szöveg. Lásd: Imreh Lajos: Újabb adatok Balázs Ferenc szellemi hagyatékához, KerMagv 81(1981), 214—215.